

Duška Meh¹

Drugačnost

Being Different

UVOD

Drugačnost je po Slovarju slovenskega knjižnega jezika »lastnost, značilnost drugačnega« (1). V življenju si jo vsi želimo in iščemo področja, kjer se lahko razlikujemo od drugih. Za zaželeno drugačnost bi naredili marsikaj. Drugačnost, ki je manj zaželena, ki se je bojimo in zapiramo oči pred njo, je tista, ki neizogibno določa življenje vseh, ki vsaj občasno »ne morejo odločiti o svoji takšnosti ali drugačnosti« (1). Ljudje, ki se z okvarami, prizadetostmi in oviranostmi neposredno srečujejo, se svoje drugačnosti zavedajo, koliko pa jih ta obremenjuje in ovira, je odvisno od njihovega sprejemanja »drugačnega« življenja, ki pa ga v veliki meri določa njihovo družbeno in materialno okolje.

Tisti, ki se z drugačnostjo srečujejo posredno, zasebno ali poklicno, probleme poznajo in so zanje občutljivi, drugi se z njimi srečajo le občasno in se nad njimi sicer zgražajo, v množici drugih dogodkov pa na to večinoma kmalu pozabijo. Pozabijo ali pa izrinejo iz vedenja, saj je »drugačnost« stalen neprijeten opomin, da »morda pa nekoč tudi jaz« ... Ali – »čisto preprosta, docela jasna in malo abotna resnica, ki jo mukoma odkrivamo in težko nosimo, da ljudje umirajo in niso srečni« (3). Laže je izbrati »nojevski« način sprejemanja (potisniti glavo v pesek), kot se sprijazniti z resnico, da smo tam, kjer dogajanje ni odvisno od naših volje in hotenj, vsi ranljivi ...

Pozabiti ali izriniti pa ne morejo tisti, ki jim okvare, prizadetosti in oviranosti predstavljajo del življenja. Prepogosto se še vedno srečujejo z besedo »nenormalnost«, ki pa v takšnih zvezah pomeni le odstopanje od povprečja, od naše opredelitve »normalnosti«. Po Slovarju slovenskega knjižnega jezika izraža »normalno« popolno sprejemanje brez presenečenja,

pomislekov; »normalni« sta lahko tudi naši sprejemanje in doživljanje »drugačnih« ljudi, če njihovo »drugačnost« seveda poznamo in sprejmemo, kar pa zahteva veliko empatije, razumevanja, poguma in zavestno odločitev za sprejemanje večini tuje resničnosti.

Zavedanje »drugačnosti« je pri ljudeh, ki jih spremljajo okvare, prizadetosti in oviranosti, obremenjujoče tudi in predvsem zato, ker se zaradi tistih, ki nočejo/ne zmorejo/ne upajo razumeti in sprejeti, še vedno srečujejo z oznako »nesposobni«. Jasno je, da ljudje s prirojenimi ali pridobljenimi drugačnimi sposobnostmi delajo drugače, da pri mnogih dejavnostih niso povsem samostojni in potrebujejo pomoč (človeško/živalsko/tehnično), pa saj jo potrebujemo vsi; življenja brez pripomočkov si pač ne moremo več predstavljati (celo pračlovek je uporabljal vsaj palice in kamne, zadnji najpomembnejši dosežki za najširše množice pa večinoma segajo na področji računalništva in komunikacij) (4–6). Ljudje z drugačnimi sposobnostmi potrebujejo samo drugačne pripomočke (7) – in to sprejeti naj ne bi bilo pretežko.

VENDAR ...

Sprejemanje različnosti je zahtevno in zato kljub trudu mnogih posameznikov za nekatere nesprejemljivo. Prizadevanja tistih, ki razumejo in se ne bojijo, so pogosto neučinkovita, saj pomenijo preseganje mišljenja ljudi, ki »drugačnosti« nočejo/ne upajo/niso sposobni razumeti, sprejeti in preseči. »Sprejeti drugačnost« pomeni »biti drugačen« tudi sam, saj se upiraš prepričanju ljudi, ki niso sposobni preseči »omejitve na normalnost, izvrstnega ideala za tiste, ki so neuspešni ali slabo prilagojeni« (Jungova misel, ki jo je v zborniku Neodvisno življenje najtežje gibalno

¹ Znanstvena sodelavka dr. Duška Meh, dr. med., Inštitut RS za rehabilitacijo in Katedra za fizikalno in rehabilitacijsko medicino, Linhartova 51, 1000 Ljubljana.

oviranih (8) citiral Tone Brejc). Dokler bo imela »drugačnost« slabšalen prizvok, bo spreminjanje odklonilnega odnosa posameznikov in družbe res izgledalo kot donkihotski boj, če pa bomo uspeli sprejeti takšno ali drugačno »različnost« in se učiti od nje, bomo korak bliže družbi, sprejemljivi za vse. Če bo »drugačnost« pač samo še del normalne vsakdanjosti, tudi besede »vsi različni, vsi enakopravni« ne bodo več samo črke na papirju ...

OKVARE, PRIZADETOSTI IN OVIRANOSTI

»Drugačnost« je posledica okvar, ki izzovejo prizadetosti (ali, bolje, drugačne sposobnosti), ki človeka ne ovirajo bistveno in ne ovirajo njegovega življenja. Moteča postane šele takrat, ko prizadene, postane oviranost. V Mednarodni klasifikaciji okvar, prizadetosti in oviranosti (9) so te kategorije natančno opredeljene. Okvare so izgube ali nenormalnosti psihične, fiziološke ali anatomske zgradbe ali njihovega delovanja. Prizadetost je vsaka omejitev ali zmanjšanje zmožnosti za izvajanje posamezne dejavnosti na način ali v obsegu, ki je ocenjen kot normalen za človeka (v določeni družbeni skupini, op. avtorice). Oviranost je prikrajšanost osebe, nastala kot posledica okvare ali prizadetosti, ki omejuje ali preprečuje izpolnjevanje za to osebo normalne vloge (glede na starost, spol ter družbene in kulturne dejavnike).

»Drugačnost« določajo ali naši kromosomi ali od našega hotenja (večinoma) neodvisni dogodki med življenjem. Razlike, ki izhajajo predvsem iz spoznavne (kognitivne) določenosti, so sprejemljive le v določenih razmerah (npr. izbira šole, delovnega mesta). Razlikovanje na osnovi drugih (npr. telesnih) značilnosti je nevedno sodobnega, po-industrijskega človeka. Drugačnost je naša močnost: »Ne enkrat sem bil začudena priča, kako je življenje slavilo tam, kjer sem, nevednež, mislil, da je pritisnjeno k tlom, pokorjeno, pridušeno. Pa se je naenkrat zavihnilo od tal kvišku, vzplamtelo in razsulo vsenaokrog v radost in svetlobo. Poslušal sem nekoč pesnika, vidca, oropanega zdravja oči, ki pa je gledal jasno v svojo temo in v njej razpoznaval svetle postaje in sončna znamenja svoje duše. In sem

videl tudi jaz, kako veruje v svoje videnje nevidnega, v svojo besedo.« (10). Določena »drugačnost« zahteva drugačno ovrednotenje življenja, dogajanj, ciljev in dosežkov, drugačno pot, drugačno razumevanje dogajanj. Zahteva več, kot si tisti, ki »drugačnosti« ne poskušajo razumeti in sprejeti, lahko predstavljajo. Od kod jemljejo energijo in moč? Najbrž nihče ne pozna odgovora ...

Odgovora, na katerega je težko odgovoriti že samo zaradi oviranosti oziroma prikrajšanosti, ki jo povzročijo odločitve tistih, ki »drugačnosti« ne zmorejo/ne upajo sprejeti (11). Ljudje z drugačnimi sposobnostmi so v sprejemanje »drugačnosti« prisiljeni – in dovolj bi bilo, če bi jih pri tem ne ovirali, če bi jim dovolili pokazati, kaj zmorejo ... A še vedno je lažje enostavno zapreti vrata in tako obvarovati svoj »vrtiček«. Tudi če zato ne vidimo dobro in izgubimo vrtnico, žitno polje, svetilničarja in prijatelje (12) ...

REHABILITACIJSKA MEDICINA

»Drugačnost« je del vsakdanjika mnogih, ki se med rehabilitacijo z njo srečujemo zasebno in/ali poklicno. Naše delo se začne, ko klinična medicina (bolj ali manj uspešno) konča svoje. Bolezenski proces je namreč pri mnogih kljub zdravljenju (ali zaradi njega) izzval posledice, zaradi katerih je njihova možnost za uspešnost v družbeni skupini, ki ji pripadajo in ki pripisuje določeno vrednost odstopanjem od povprečja v zgradbi ali delovanju, bistveno zmanjšana. Ljudje z drugačnimi sposobnostmi morajo živeti s svojo boleznijo in z njenimi posledicami, s svojimi odzivi nanje in z odzivi ljudi, s katerimi so povezani in od katerih so odvisni. In če ti nočejo/niso sposobni presekati omejenosti v krog »normalnosti«, je breme bolezni in njenih posledic še veliko težje. Težje tudi zaradi tega, ker medicina bolezni prepogosto obravnava kot samostojen pojav, kot da ne bi bile povezane z ljudmi, ki jih doživljajo. Značilen primer ločevanja med boleznijo in človekom, ki jo doživlja, so razlike med položajem, ki ga družba priznava ljudem z akutnimi (»sprejemljivimi«) in drugim s kroničnimi (»nesprejemljivimi«) boleznimi (9).

»SPREJEMLJIVE« IN »NESPREJEMLJIVE« BOLEZNI

Klinična medicina se prepogosto še vedno ukvarja z boleznijo in ne z bolnim človekom (značilen primer je Mednarodna klasifikacija bolezni) (13), saj veliko večino bolnikov, ki iščejo njeno pomoč, prizadenejo akutne bolezni. Te največkrat nastopijo nenadoma, so časovno omejene in po mnenju bolnika, njegove okolice in zdravnika dovoljujejo bolniku, da opusti vsakdanje aktivnosti in se podredi strokovnim nasvetom, so sprejemljive za človeka in okolico. Središče rehabilitacijske medicine pa je človek, ki ga je prizadela večinoma kronična bolezen, nenadna nesreča ali pa je »drugačen« od rojstva. Kronične bolezni predstavljajo poseben problem; začetek je običajno plazeč, simptomi napredujejo postopoma ali v zagonih. Dejavnosti ljudi s kroničnimi boleznimi so občasno ali stalno omejene, določene sposobnosti so naenkrat spremenjene ali pa se spreminjajo postopoma in povzročijo vsaj delno stalno odvisnost. Zaradi nje se ljudje s kroničnimi boleznimi neradi podrejujejo še zdravniškemu nasvetu, ki pa so pri kroničnih boleznih pogosto res le simptomatski ali celo le lajšalni (paliativni). Zanj in za ljudi v njegovi okolici so omejitve, ki jih povzročijo kronična bolezen, pogosto nesprijemljive in zahtevajo neprestano prilagajanje drugačnim življenjskim okoliščinam, tako domačim kot službenim ter socialnim in družbenim.

Spremenjene ali že od vsega začetka drugačne sposobnosti zahtevajo ogromno prilagajanja, ki od ljudi z drugačnimi sposobnostmi in od ljudi v njihovi okolici zahteva odmik od večine običajnih življenjskih mejnikov in vodil. Preveč bi bilo, če bi to zahtevali prekmalu; ko bo pravi čas in če bodo imeli možnost, se bodo ti ljudje in/ali njihovi bližnji naučili živeti s prizadetostmi, z drugačnimi sposobnostmi, in se bodo upali boriti proti oviranostim. Če bodo imeli možnost...

»Možnost« (kar je dano na izbiro za ureničitev) (1), da pokažejo, kaj zmorejo, je vse, kar ljudje z drugačnimi sposobnostmi potrebujejo od tistih, ki odločajo o njihovih danostih. Malo za tiste, ki sprejemajo in razumejo, veliko za druge, ki tega nočejo/ne upajo/ne zmorejo. Samo možnost in »fair« odnos (ki je

v skladu z določenimi normami, pravili; spodoben, pošten) (1), enostavno »fair play« (pravilen odnos do soigralcev) (1) v igri, tekmi, kar nenazadnje je naše življenje... Tudi (ali najbolj) na področju »drugačnosti« ...

DRUGAČNE SPOSOBNOSTI

Odpravljanje prizadetosti in spodbujanje drugačnih sposobnosti je skupni cilj ljudi z drugačnimi sposobnostmi in vrste strokovnjakov, ki sodelujemo pri iskanju in spodbujanju možnih dejavnosti. Sposobnosti so drugačne zato, ker ljudje z okvarami pač delajo enake stvari, kot jih delajo »zdravi«, a drugače (kar še zdaleč ne pomeni slabše). Priznanje tega dejstva zahteva ogromen preskok v mišljenju tistih, ki so osredotočeni samo na okvare in nočejo videti vsega, kar ljudje z drugačnimi sposobnostmi kljub vsemu zmorejo in s čimer dokazujejo svoja voljo in moč. Ljudje z drugačnimi sposobnostmi so le redko med tistimi, ki odločajo, pri odločitvah njihovih nadrejenih pa se običajno nasilno konča naše prizadevanje, da bi človeku z drugačnimi sposobnostmi omogočili vsaj približno enako izhodišče (in kar je v nasprotju z vrsto dokumentov) (14, 15). Še vedno (ali, žal, celo vedno bolj) poskušajo tisti, ki se nočejo/si ne upajo soočiti z »drugačnostjo«, izločiti ljudi z drugačnimi sposobnostmi. Potisniti takšne ljudi v socialno izolacijo, pomeni vzeti jim tudi možnost, da dokažejo svoje (čeprav drugačne) sposobnosti.

»Uspešno« socialno izolacijo pogosto pomeni tudi invalidska upokojitev. Pod krinko zagotavljanja socialne varnosti odstranijo ljudi, ki zaradi samo drugačnih sposobnosti opravljajo zadolžitve pač samo drugače in ne tudi slabše, iz okolja, v katerem se lahko dokažejo ter sebi in drugim potrdijo, da so njihove sposobnosti samo drugačne. Z upokojitvijo potisnejo ljudi z drugačnimi sposobnostmi iz okolja, kjer so se dokazovali in potrjevali, v okolje, kjer preživljajo večinoma manj ustvarjalne ure in kjer svoj čas izgubljajo v samoobtoževanju, iskanju razlogov za drugačnost, obtoževanju usode in ljudi v svoji okolici, in s tem kakovost svojega življenja in življenja svojih bližnjih bistveno zmanjšajo. Invalidske organizacije, ki bi naj ljudem z dru-

ga Wilhelma Friedricha Hegla, Sigmunda Freuda in Carla Gustava Junga do Hermana Hesseja in Jean-Paula Sartra ter drugih. Mnogi veliki ljudje, med njimi so bili ali so npr. Mahatma Gandhi (nenasilen borec za ljudi v nižjih slojih), Ludwig van Beethoven in Bedrich Smetana (gluha), Vincent van Gogh in mnogi drugi (duševno prizadeti) (18), Albert Einstein (Žid), Napoleon Bonaparte, Fjodor Mihajlovič Dostojevski in Gustave Flaubert (ljudje z epilepsijo), Martin Luther King (črn), Franklin Delano Roosevelt (gibalno oviran), Helen Keller (gluha in slepa) (19), Mohamed Ali (Parkinsonova bolezen), Ronald Reagan (Alzheimerjeva bolezen), John Hopkins (amiotrofična lateralna skleroza), Steven Spielberg (Žid), Pablo Picasso in Salvador Dali (čudaška posebneža), Ray Charles in Stevie Wonder (slepa), Lance Armstrong (letošnji zmagovalc Tour de France, leto po odstranitvi raka na modih), med Slovenci npr. Žiga Zois (gibalno oviran pesnik, kritik, prevajalec

gačnimi sposobnostmi pomagale pri vrnitvi v družbo in ponovni uveljavitvi (16), igrajo pri tem žal zelo različno vlogo in (ponovno!) žal ne vedno najbolj pozitivne. (Res pa je invalidska upokojitev v okoljih, ki so neobčutljiva za potrebe ljudi z drugačnimi sposobnostmi (17) večkrat tudi edina možnost preživetja – in človek z drugačnimi sposobnostmi je enostavno prisiljen izbrati zanj manjše in še sprejemljivo zlo).

KDO JE DRUGAČEN?

Dobri prijatelji smo se o drugačnosti veliko pogovarjali in med dolgimi pogovori smo ugotovili, da jo je doživela, razumela in jo bila sposobna sprejeti velika večina uglednih svetovnih osebnosti; le težko je najti koga, ki bi svojo vrednost poskusil povečati s preprečevanjem možnosti ljudem z drugačnimi sposobnostmi (ali pa sodi njihovo delovanje med najtemnejša obdobja človeške zgodovine – npr. holokavst, etnična čiščenja, »iztrebljanje« Indijancev in ...). O vrednosti drugačnosti so pisali veliki misleci od Konfucija preko Aristotela, Tagora, Kahlila Gibrana, Anthonya de Mella, Immanuela Kanta, Geor-

* Opravičujem se vsem, ki jih v prispevku nisem omenila. Naštela sem le nekaj meni bolj znanih ljudi.

in mecen), Ludvik Tabor (gibalno oviran rentgenolog in slikar), Milan Betetto (gibalno oviran dermatolog in nekdanji državni hokejski reprezentant) (20), Jože Felc (gibalno oviran psihiater in pisatelj) (21), Anton Zupan (gibalno oviran pediater in fiziater), Jože Okoren (gibalno oviran paraolimpijski prvak in športni menedžer), Draga Lapornik in Marjan Peternelj (gibalno ovirana paraolimpijska prvaka), Boris Šuštaršič (gibalno oviran menedžer in politik), Mirko Lebar (alpinist brez nog), Sonja Berce (pevka, profesorica in prevajalka z okvaro ekstrapiramidnega sistema), Luj Šprohar (slep pisatelj in politik) (22) ... pa so jo tudi presegli.*

O njej so med drugimi pisali Oscar Wilde (23), Cervantes (24), Richard Bach (25), Lucien-Aimé Duval (26), Antoine de Saint-Exupéry (12), Karel Destovnik Kajuh (27), Prežihov Voranc (28, 29), Fran Milčinski-Ježek (30), A. A. Milne (31), Ivan Cankar (32) in Ciril Kosmač (33) ter mnogi, mnogi drugi. Za ljudi z drugačnimi sposobnostmi je pisal človek, ki se je z drugačnostjo tudi neposredno srečal (10, 34). Z njegovimi besedami tudi končujemo članek o drugačnosti in tistim, ki niso sposobni stopiti preko svojih (morda napačnih) prepričanj, želimo, da bi se otresli svojih strahov (svoje drugačnosti) in si dovolili sprejeti vse soljudi, tudi tiste, ki jih opredeljujejo kot zanje nesprejemljivo »drugačne« ...

»Bil sem некоč, ne tako davno, v nekem domu, med mladimi, ki jih je usoda prizadela, ki jim ni bila naklonjena, pa jim je navrgla več hudega kot lepega, več boleznin kakor zdravja. Videl sem jih, ne samo z očmi, ampak tudi s srcem, in razumel, kako veliko vsega hočejo in kako malo vsega zmorejo. Razumel sem, kako radi žive in bi radi dolgo

in lepo in živo živeli, pa jim je usojeno užiti tako malo življenja. Bil sem med njimi, enak njim le po rojstvu in po cilju, ki je bil v nas vse z rojstvom položene, vendar neenak – bil sem za celo zdravje srečnejši, za njihovo bolečino skromnejši in manjši. Kajti vedel sem, kako med njimi navadna prijazna beseda postaja velika, okrogla, srečna, kako je blagodejen in ploden smeh, nasmeh, dotik, že zgolj vprašanje po imenu, kako topel in pomirjujoče dober stik, dotik z roko njihovih lic, las, roke, kako so te male stvari lahko velika sreča. In kako je še tolikokrat večja sreča radost, ko uspešno odpojejo pesem, oddeklamirajo naučene vrstice pesmi. Pomnim iskre v očeh, ki so podobne zvezdam, gledam roke s skrivenčastimi prsti, ko popuste ročico vozička, da bi zaploskali, pozdravili, pomahali v slovo in še bolj v na svidenje. Veliki nemi prizori, a še daleč ne nemi, ki govore glasneje kot marsikatera pesem, obrazi, ki naj bi bili otroški, a so govorljivi kakor želvasta čela modrijanov. V njih in iz njih kliče volja, sla po življenju, ponavlja kakor malokatero živo bitje na svetu svoj uporni refren: Hočemo živeti! In ne prvič mi je bilo kakor bi gledal spet in spet drobne ročice, kako se krčevito oprijemajo življenja, grabijo po njem, ga hočejo in se ga za vsak dan sproti, za vsako majhno radost, za vsak skromen užitek veselijo. Tako se niti vitice vinske trte ne oprijemljejo kola ali žice, tako se niti sončnice ne obračajo za soncem, tako se niti žarek ne sveti v žarnici. In ti sam obstojiš pred njimi in se zaveš: dobil si od njih več, kot bi jim ti mogel dati. Potem se v tebi prebudi milost kakor pesem, pa tudi hvaležnost za lepo, ki si ga dobil, nepričakovano in nezasluženo, od njih, ki ti niso, po krivici, skoraj nikoli bližnji.« (10).

LITERATURA

1. Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, DZS, 1996.
2. <http://www.visi.com/čpjlareau/disgraph.html>.
3. Camus A. Kaligula: igra v štirih dejanjih. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko, 1997.
4. Debevc M. Video podprte multimedijske rešitve pri izobraževanju na daljavo za ljudi s posebnimi potrebami. In: Zupan A, ed. Sodobni tehnični pripomočki in rehabilitacijska tehnologija. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, 1999: 51–7.
5. Meh D. Računalniška in informacijska tehnologija v službi ljudi z drugačnimi sposobnostmi. In: Zupan A, ed. Sodobni tehnični pripomočki in rehabilitacijska tehnologija. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, 1999: 33–40.
6. Pustišek M, Bešter J. Telekomunikacije za ljudi s posebnimi potrebami. In: Zupan A, ed. Sodobni tehnični pripomočki in rehabilitacijska tehnologija. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, 1999: 41–50.

7. Zupan A. Tehnični pripomočki in pogoji okolja kot pomoč neodvisnosti. In: Zupan A, Uršič C, eds. Neodvisno življenje najteže gibalno oviranih. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, 1997: 33-40.
8. Brejc T. Odvisnost: prekletstvo ali izziv – nekaj psiholoških opomb. In: Zupan T, Uršič C, eds. Neodvisno življenje najteže gibalno oviranih. Ljubljana: Inštitut RS za rehabilitacijo, 1997: 21-31.
9. Mednarodna klasifikacija okvar, prizadetosti in oviranosti. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS in Inštitut RS za rehabilitacijo, 1997.
10. Pavček T. Besede, ... In: Uršič C, Zupan A, eds. Skupaj smo močnejši. Ljubljana: Inštitut RS za rehabilitacijo, 1998: 147-51.
11. Radonjič Mihelič V. Invalidnost kot vzrok stiske. In: Tekavčič Grad O, ed. Pomoč človeku v stiski. Ljubljana: Literaripicta, 1994: 85-92.
12. de Saint-Exupéry A. Mali princ. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976.
13. Mednarodna klasifikacija bolezni in sorodnih zdravstvenih problemov za statistične namene: MKB-10. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije, 1995.
14. Uršič C, Kroflič M, eds. Človekove pravice in invalidi. Ljubljana: Zveza delovnih invalidov Slovenije, Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, Svet invalidskih organizacij Slovenije, 1998.
15. Ustava Republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1999.
16. Šuštaršič B. Samoorganiziranost invalidov ter programska zasnova in financiranje invalidskih organizacij. In: Zupan A, Uršič C, ed. Neodvisno življenje najteže gibalno oviranih. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, 1997: 81-8.
17. Uršič C. Človekove pravice invalidov – več enakopravnosti, več sodelovanja. In: Zupan A, Uršič C, eds. Neodvisno življenje najteže gibalno oviranih. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo, 1997: 95-105.
18. Stanojević V. Tragedija genija. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga, 1972.
19. Keller H. Zgodba mojega življenja. Ljubljana: Prešernova družba, 1983.
20. Betetto M. Hokej na ledu. Ljubljana: M. Betetto, 1990.
21. Felc J. Osamelci: psihiatrov zapiski 1974. Koper: Lipa, 1982.
22. Šprohar L. Prazna ulica. Ljubljana: samozaložba, 1995.
23. Wilde O. Slika Doriana Graya. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965.
24. Cervantes Saavedra M. Veleumni plemič don Kihot iz Manče. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
25. Bach R. Jonatan Livingston Galeb. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976.
26. Duval L-A. Otrok, ki se je igral z luno. Koper: Ognjišče, 1997.
27. Destovnik-Kajuh K. Pesmi. Ljubljana: Učne delavnice Zavoda za slušno in govorno prizadete, 1969.
28. Prežihov V. Samorastniki: koroške povesti. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1957.
29. Prežihov V. Jamnica: roman soseske. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976.
30. Milčinski-Ježek F. Preprosta ljubezen. Ljubljana: Sanje, 1997.
31. Milne AA. Medved Pu in hiša na Pujevem oglu. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
32. Cankar I. Hiša Marije Pomočnice. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.
33. Kosmač C. Tantadruj. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1964.
34. Pavček T. Dediščina. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1984.